

OSMANLI YÖNETİM SİSTEMİNDE TİMAR KURUMU VE DİN BÜROKRASİSİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER ÜZERİNE

Davut DURSUN*

ÖZET

Osmanlı yönetim sisteminin başlıca kurumlarından biri olan Timar Kurumu'nun geçmişi Selçuklu Yönetimindeki İktisat Sistemine dayanmaktadır. Selçuklu yönetiminin bir devamı olarak ortaya çıkan Osmanlı Yönetimi'nde timar, askeri, mali, idari, iktisadi ve siyasi fonksiyonları bulunan bir kurum olarak gelişmiştir. Timar Kurumunun işleyişinde din bürokrasisinin önemi, iki yönde kendini göstermiştir; birisi, din bürokrasisi mensuplarına da timarların tevcih edilmiş olması, diğeri sistemin işleminde din bürokrasisinin denetimi elinde tutmasıdır. Bu bakımdan timar kurumu ile din bürokrasisi arasında karşılıklı bir etkileşimin önemi öne çıkmaktadır.

RESUME

Sur Les Relations Entre l'Institution du Timar et la Bureaucratie Religieuse Dans l'Organisation de l'Administration de l'Empire Ottoman.

L'institution du Timar qui est un des importants institutions du système de l'administration dans l'organisation de l'Empire Ottoman, s'appuie sur le système d'Iqta chez Seldjoukides d'Anatolie. Le système de l'administration de l'Empire Ottoman, héritier des institutions administrative des Seldjoukides, qui avait créé l'institution du Timar. Il a fonctionné dans le cadre militaire, financière, administrative, économique et politique dans l'organisation de cet Etat. Les timars avaient été donné aux spahistimariotes et aux hommes religieuse qui avaient formé "la bureaucratie religieuse". Elle contrôlaient le système du Timar. Ainsi, il y avait des relations entre l'institution du Timar et la bureaucratie religieuse dans ce système administration.

Timar en geniş anlamda "muayyen bir yere ait vergi gelirlerinden bir kısmının hükümdar tarafından "havale" suretiyle bir şahsa tahsis ve tevcihi demektir"¹. Bu tanıımı biraz açmak gerekirse timar, mülkiyeti devlete ait olan bir arazinin gelirlerinin tümünün veya bir kısmının, dirlik olarak havale yoluyla bir kamu görevlisine devredilmesi ve bunun karşılığında bu kişiye bazı hizmetlerin yüklendiği malı,

* Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

1 Yücel, Yaşar; "Osmanlı İmparatorluğunda Desentralitasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Bellekten*, 38 (152), Ekim-1974, s. 668.

idarî ve askerî amaçları bulunan bir sistem olarak anlaşılabilir². Bu konunun en iyi uzmanlarından olan Barkan'ın timar tanımını buraya almakta yarar vardır: "Osmanlı İmparatorluğunda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsisli selâhiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına..."³ timar denir.

Timar kurumunu anlamamıza yardımcı olacak temel konu Osmanlı Devleti'nde toprakların sınıflandırılmasıdır. Osmanlı Devleti'nde toprakların sınıflandırılması, islâmî geleneğe göre yapıldığı anlaşılıyor. Bazı Kanunnâmelerde bunları görmemiz mümkündür. İslâmın örgütlenmesinde toprak, esas itibariyle üç kısımdır: (a) Arz-ı öşrî, (b) Arz-ı Haraciyye ve (c) Arz-ı memleket⁴. Osmanlı toprak sisteminin temelini Arz-ı memleket denilen mirî arazi oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde topraklar, mülk, vakıf ve mirî olmak üzere üçe ayrılmakla birlikte mirî arazi, toprak sisteminin egemen türüdür.

İslâm'da arz-ı memleket, Osmanlı Hukuku'nda mirî arazi denilen toprak türünün mülkiyeti devlete ait, tasarruf hakkı ise toprağın üzerinde yaşayanlarındır. Toprağı tasarruf eden reâyânın, elde ettikleri gelirlerden şer'i ve örfî birtakım resim ve vergileri devlete vermek sorumlulukları vardır. Devlet (hükümdar), bir kısım asker ve memurlara görevlerine karşılık olarak mirî arazilerden devletin tahsil edeceği resim ve vergileri temlik yolu ile ilgililere vermektedir ki, timar sisteminin özü bu noktada saklı bulunmaktadır⁵.

Mülkiyeti (rakabe) devlete ait olan arazilerin (arz-ı memleket) gelirlerinin, çeşitli kamu görevlilerine geçimlerini ve hizmetlerine ait masraflarını karşılamak amacı ile temlik edilmesini ifade eden timar kurumunun, Osmanlı yönetimine nereden geçtiği sorunu, tarihçiler arasında tartışmalı durumunu korumaktadır⁶. Bu konudaki genel kanaat, Timar Sistemi'nin, Osmanlı Devleti'nden önce Ortadoğudaki İslâm ve Türk-İslâm yönetimlerinde bulunduğu ve Osmanlı Devleti'ne Selçuklulardan geçtiğidir⁷. Köken itibariyle İslâm yönetimlerine ve Selçuklulara dayanan timar sistemi, Osmanlıların uç beyliği dönemlerinden, ilk hükümdarlardan beri uygulanmakta olduğunu görüyoruz. 1. Murad zamanında (1362-1389) timarların tevcih edildiği belirlenmiştir. Hatta Orhan ve Osman Beyler dönemlerinde de timar sistemine raslandığı ileri sürülmektedir⁸. Timar sisteminin, Osmanlı Devleti'nde artan fetihler ve siyasi genişleme ile birlikte geliştiği konusunda da şüphe bulunmamaktadır⁹.

2 Ortaylı, İlber; *Türk İdare Tarihi*, Ankara, 1979, s. 91.

3 Barkan, Ö. Lütfi; "Timar", *İslam Ansiklopedisi*", Cilt: 12/1, s. 286.

4 Uzunçarşılı, İ. Hakkı; "Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hakânî", *Belleten*, 15 (59), Temmuz 1951, s. 384-385.

5 Meşhur Seyhülislâmlardan Ebusuud Efendi'nin Mirî arazi ile ilgili çeşitli fetvaları konuya ıfık tutmaktadır. Bkz. Düздаğ, M. Ertuğrul; *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972.

6 Bkz. Köprülü, Fuat; *Bizans müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İst. 1981, s. 94-130. Ayrıca; Timur, Taner; *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara, 1979, s. 150 vd.

7 Köprülü, Fuat; *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1984, s. 109.

8 Bkz. Beldiceanu, Nicoara; *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar*, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1985, s. 13-23.

9 Timur, a.g.e., s. 151.

Selçuklularda mukataa adı verilen iktâ düzeni, Osmanlı yönetimi tarafından da benimsenmiş ve timar sistemi doğmuştur. Selçuklulardaki iktâ sistemi hesaba katılmadan timar sistemi anlaşılabilir. Unutulmaması gereken bir nokta da, iktâ ve timar sistemine benzer bir sistemin Bizans yönetiminde de görüldüğüdür. Timar sistemine Bizans'ın pronoyalardan çok Selçuklu iktâ sisteminin temel teşkil ettiği daha mantıklı bir yaklaşım gibi görünüyor.

Osmanlı Devleti'nin ilk örgütlenme yıllarında mâlikane sisteminin daha belirgin olduğu görülüyor. İlerleyen yıllarda mâlikane sisteminin yerine timar sistemi öne geçmiş ve toprak, malî ve idarî sistemde hakim öge olmuştur. Önceleri sınır boylarında toprakları şenletmek için dinî ve askeri araziler mâlikane olarak verilirken XV. yüzyıl başlarından itibaren timar olarak verilmeğe başlanmıştır¹⁰. Bu dönüşüm merkezin taşradaki feodal gelişmelere imkân vermemesi ve onlara set çekmesi şeklinde işlev görmüştür. Zira, mâlikane olarak verilen arazilerde feodal yapılaşmanın kolaylıkla gelişeceği hatırlanmalıdır. Öyle ki, Osmanlı tarihini dört dönem halinde inceleyen K.H. Karpat, "merkezileşmiş yarı-feodal dönem" olarak ele aldığı 1421-1596 arasındaki ikinci dönemin sosyal ve iktisadî temelini timar sisteminin teşkil ettiğini belirtmektedir¹¹.

Osmanlı yönetiminde timar sistemini oluşturan ve doğrudan doğruya sultanın otoritesi altında bulunan mirî arazi olmakla birlikte mirî arazinin dışında vakıf ve mülk araziler de vardır. Osmanlı ülkesini timar ve vakıf arazilerden ibaret saymak gerekiyor. Anadolu ve Rumeli Eyaletlerinden daha bağımsız olan Mısır, Bağdat, Basra, Cezayir gibi eyaletlerde timar sistemi uygulanmamıştır. Buralardaki gelir fazlaları sâlyâne olarak merkeze gönderiliyordu. Doğu Anadolu'da ise Hükümet sistemi uygulanmıştır. Burada gelirlerin tümü irsi kabile beyine aittir. Sadece savaşlarda hükümdara asker vermek sorumlulukları vardır¹². Bu bakımdan timar sisteminin Osmanlı ülkesinin her tarafında uygulandığını söylemek doğru değildir.

Timar kurumu askeri, idarî ve malî açılarından incelenmelidir. Timar sistemi, hem Osmanlı idaresine, hem ordusuna, hem de maliyesine vücut vermiştir. Osmanlı ordusunun yeniçerilerden sonra en güçlü örgütü olan Timarlı sipahiler, timar kurumunun örgütlediği bir ordudur. Osmanlı ordusunun süvarilerini besleyen, eğiten ve savaşa gönderen timar kurumundan başkası değildir. Devlet hazinesine yük olmadan timar sistemi sayesinde, güçlü bir atlı ordusunun örgütlenmesi ve siyasi sistemin emrine verilmesi imkânı yaratılmıştır¹³. Hizmet cinsine göre timarların sınıflandırılması sivil timarlar ve askeri timarlar şeklinde yapılmaktadır ki, askeri timarlar, süvarilere verilen askeri timarlarla sîvari olmayanlara verilen askeri timarlar şeklinde sınıflandırılmaktadır¹⁴.

Hizmetleri karşılığında kendilerine timar verilen askeri komutanlar, beylerbeyi, sancakbeyi ve timarlı sipahiler kul bürokrasisi içinde yer almaktadırlar. Timar

10 Barkan, a.g.m., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/1, s. 298-299.

11 Bkz: Karpat, Kemal H.; "The Stagers of Ottoman History: A Structural Comparative Approach", *The Ottoman State and its Place in the World History içinde*, Ed. By. Kemal H. Karpat, Leiden, 1974, s. 88-89.

12

13 Bkz. Shaw, Stanford; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Birinci Cilt, Türkçesi; Mehmet Harmanlı, İstanbul, 1982, s. 180-181.

14 Bkz. Beldiceanu, a.g.e., s. 28-30.

sahibi askerî komutanlar hem buldukları bölgenin yöneticiliğini yapıyor hem de savaş sırasında orduya asker sağlıyorlardı. Timar sahibi kendisine tevcih edilen timarın gelirine göre belli sayıda asker beslemekle yükümlüydü. Timar sisteminin en alt halkasını timarlı sipahiler meydana getiriyorlardı. Sipahi, timarının bulunduğu yerde yaşar, toprağında bulunan reâyâdan şer'î ve örfi vergileri tahsil eder ve gelirleriyle kendisini ve yetiştirmekle yükümlü olduğu askerleri (cebelü) geçindirirdi. Sipahi ayrıca toprağın ekilmesinden, vergilerin toplanmasından ve köylerde düzenin sağlanmasından da sorumluydu. Köyünde işlenen suçlulardan kanunnâmelerde yazılı cezimleri tahsil etmek de sipahinin hakkıdır. Timarın türüne göre cürüm ve cinayet rüsumunun yarısı veya hepsi sipahinin olabiliyordu¹⁵. Timarlı sipahiler zümesini besliyen çeşitli sosyal kategoriler ve kitlelerin bulunduğu biliniyor. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde savaşçı Türkmen akıncılarının çoğu sipahi olmuşlardır. Kapıkulları timarlı sipahileri besliyen en önemli kategoridir. Reâyânın timarlı olması teorik olarak imkânsızdır. Ama, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren reâyâdan gelenler de sipahi olmuşlardır¹⁶. Bir imar, iskan ve nüfus politikası olarak Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Rumeli'ye sürülen kişilerin timarlı sipahi oldukları, Arnavid (Arnavut) sancağına ait eski bir tahrir defterindeki kayıtlardan anlaşılabilir¹⁷.

Timarları çeşitli kriterlere göre sınıflandırmak mümkündür: Hizmet cinsine göre timarlar, gelir kökenine göre timarlar, gelir cinsine göre timarlar, gelir tutarına göre timarlar gibi. Timarlar tevcih edildikleri hizmet kriterlerine göre sınıflandırıldığında: (a) sivil timarlar, (b) askerî timarlar şeklinde ikiye ayırabiliriz. Sivil timarları, sosyal hayatla ilgili görevlere verilen timarlar ve çeşitli görevlere verilen timarlar oluşturmaktadır. Timarları gelir kökenine göre tasnif ettiğimizde kentsel timarlar, kırsal timarlar ve karma timarlar karşımıza çıkmaktadır. Gelir cinsine göre sınıflandırıldığında divanı timarlar, bütün timarlar ve diğer timarlar söz konusu olmaktadır. Timarları gelir tutarına göre sınıflandırsak has, zeamet ve timar şeklinde ayırmamız gerekir. Timarları serbest timarlar ve serbest olmayan timarlar şeklinde de sınıflandırabiliriz¹⁸. Burada sadece gelir miktarına göre yapılan sınıflama ile serbest ve serbest olmayan timarlar üzerinde durmakla yetineceğiz.

Serbest timarlar, "Padişah hasları ile sultan ve vezir vakıflarından başka; vezir, beylerbeyi, sancak-beyi, nişancı, defterdar, divan kâtipleri, çavuşlar, çeribaşları, sü-başılar ve dizdarlar vb. gibi yüksek rütbeli idare amirleri ile diğer memur ve askerlerin has ve zeametleri, idarı ve malı bakımından bâzı imtiyazlara sahip" timar-

15 Shaw, e.g.e., C. I, s. 51 ve 183.

16 Bkz. Barkan, a.g.m., İ.A., 12/1, s. 313.

17 Muhtelif timar kayıtlarında "Saruhanludur, sürülüp gelmiş" (Timar No: 229), "Saruhanlı süregelmişin oğludur..." (Timar No: 230), "Saruhanludur..." (T. No: 231). "... Anadoludan sürülüp gelen tatarlar..." (T. No: 248), "Engürücüdür..." (T. No: 111), "Kastamonülü" (T. No: 102), "Yenişehirli, Saruhan ilinde timar vermiş Saruhanlılar ile sürülüp gelmiş" (T. No: 115), "Taraklıborlu'dan sürülüp gelmiş adamlardandır" (T. No: 53) gibi kayıtlar bulunmaktadır. Bunlar Anadoludan sürülenlerin timarlı sipahi olduklarını göstermektedir (Bkz. İnalçık, Halil; *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, Muhtelif sayfalar).

18 Bkz. Beldiceanu, a.g.e., s. 27-47.

lardır ki, bunlara serbest timar deniyordu¹⁹. Serbest timarlarda rüsum-i serbestiye denilen gelirler dirlik sahibine ait olup ortakçısı yoktur. Cürüm ve cinayetlerden tahsil edilen cerime (para cezası)'ler rüsum-i serbestiyenin en önemli kalemini teşkil ediyordu. Serbest timarların dışında kalan diğer timarlara da serbest olmayan timarlar denirdi ki, buralarda yaşayan reâyânın cürüm ve cinayetlerinden tahsil edilen cerimelerin yarısı Sahib-i Arz olarak sipahinin, diğer yarısı da subaşınındı²⁰.

Timarların gelir miktarlarına göre sınıflandırılması, en çok bilinen sınıflama türüdür. Yıllık gelir miktarına göre timarlar üçe ayrılırlardı: (a) Has: Yıllık geliri 100.000 akça'dan çok olan timarlara has denirdi. Padişah, padişah ailesi ve vezirlik rütbesine sahip kişilere tevcih edilen timarlar haslardır. Padişah haslarına "Havass-ı Hümayun", vezirlerinkine "Vüzera Hassı" deniyordu. Vüzera Haslarında tasarruf hakkı irsî değildir, göreve bağlıdır. Vezir, görevde kaldığı müddetçe timarı tasarruf eder, görevi bitince timarı da elinden alınırdı. Vezirlerin dağınık halde bulunan haslarını Voyvoda veya Kethüda adındaki görevliler yönetiyorlardı. (b) Zeamet: Yıllık geliri 20.000 akça'dan çok olan timarlara zeamet denirdi. Zeametler, belirli şartlarda irsî olarak babadan oğula geçebilirdi. (c) Timar: Yıllık geliri 3000-20.000 akça arasında olan sipahi dirliklerine de timar denirdi²¹.

Timarların yıllık gelirlerine göre has, zeamet ve timar şeklinde sınıflandırılması, her zaman geçerli olan bir sınıflandırma olmadığı görülüyor. Timar kavramı, her zaman yıllık geliri üçbin ile yirmibin akça arasında olan dirlikler için kullanılmamıştır. Timar kavramının, hâsları da içine alan genel bir kavram olarak da kullanıldığı tahrir defterlerinde görülüyor. H. 835 tarihli Arnavid sancağı tahrir defterinde timar kavramı, has ve zeametleri kapsayan genel bir kavram olarak kullanılmakta ve hatta defterde zeamete hiç yer verilmemektedir²².

Timar sahibinin (Sahib-i Arz) gelirleri örfî ve şer'î resim ve vergilerden ibarettir. "Rusûm-i Örfiyye" denilen Örfî vergiler, resm-i çift, ispence, bad-ı havâ, resm-i hınzır, Cerîmeler, adat-ı ağnam, bac-ı bazar, sıkt-ı bazar gibi vergilerden ibarettir ki bu vergileri Sultan kendi siyasî otoritesine dayalı olarak koymuştur. Rüsum-i Şer'îye denilen şer'î vergiler de öşr, cizye ve haraç gibi vergilerden ibarettir²³.

Timar gelirleri söz konusu edildiği zaman timar sisteminin en önemli ögesi olan reâyâ üzerinde de durmak zorunlu hale gelmektedir. Timar sahibi olan kişi Sahib-i Arz olduğu gibi, aynı zamanda Sahib-i Raiyyet'tir. Yani, timar sahibi hem toprağın hem de toprak üzerinde yaşanların sahibi konumundadır. Reâyâ, toprağa tasarruf eden, ekip biçen, yöneten kesimi ifade etmektedir. Timar sahibinin defterine bir kısım raiyyet isimleri kaydedilmektedir. Dirlik sahibi kendi defterine kaydedilen raiyyet üzerinde bazı haklara sahiptir. Dirlik sahibinin raiyyet üzerindeki en önemli hakkı, onlardan çeşitli örfî ve şer'î vergiler tahsil etme hakkına sahip olmasıdır. Sipahi ile reâyâ arasındaki ilişkilerde feodalite sorunu gelip dayanmaktadır. Burada feodalite sorununu tartışmamız imkansızdır. Şu kadarını belirtmek gerekir ki, Osmanlı toplumunun feodallığı tartışması halen tarihçiler arasında önemini korumaktadır. Osmanlılar köylü kitleleri çeşitli kategorilere ayırmayıp hepsini birden reâyâ

19 Barkan, a.g.m., I.A., 12/1, s. 310.

20 Aynı makale, s. 310-312. Ayrıca; Beldiceanu, a.g.e., s. 31-33.

21 Bkz. Ortaylı, a.g.e., s. 96-97.

22 İnalçık, a.g.e., s. 24.

23 Bkz. Beldiceanu, a.g.e., s. 58-62; İnalçık, a.g.e., s. 27-28.

olarak kabul etmişlerse de üretim ilişkileri, sorumlulukları ve hakları açısından soruna bakıldığında reâyâ kitesini kategorileştirmenin mümkün olduğu söylenebilir²⁴. Vurgulanması gereken bir diğer nokta da, Osmanlı toplumundaki feodal gelişmelerle Batı toplumlarındaki servaj sisteminin oldukça farklı niteliklere sahip olmasıdır. Tımar sahibi sipahinin veya diğer kamu görevlisinin reâyâ'dan isteyeceği vergi ve diğer sorumluluklar kanunnâmelerde ayrı ayrı tasrih edilmiş ve uygulamadaki aksaklıklar kadı'nın denetimine verilmiştir²⁵.

Tımar sahibi sipahi kendi defterlerinde yazılı raiyyetin tımarında çalışmasını denetlemek hakkına sahiptir. Reâyânın çiftini terkederek başka bir yere göçmesi tımar sahibine "çiftbozan vergisi" denilen bir tazminat ödemesini gerektirmektedir. Bu düzenlemenin hür köylülükle bağdaşır bir tarafının bulunmadığı açıktır. Ne var ki, Osmanlı yönetimi tarımsal üretimin devamlılığını sağlamak, denetlemek ve verimin düşmesini önlemek için bu tür kayıtlar koymakta tereddüt etmemiştir. Çiftini terkedip başka tarafa giden reâyâ, mahkeme kararı ile on sene içinde geriye "göçürüle" bilinirdi²⁶.

Tımar kurumu hakkında verilen genel ve özet bilgilerden sonra tımar kurumunun din ve dinî örgütlenme ile olan ilişkisine geçebiliriz. Konunun girişinde de belirtildiği gibi tımar sistemi dinî örgütlenmeyi iki noktada ilgilendirmektedir. Daha doğrusu tımar kurumu ile dinî bürokrasi arasındaki ilişkiler iki alanda toplanmaktadır. Birisi, din bürokrasisine mensup olan bazı görevlilere de tımar tevcih edilmiş olması, diğeri de tımar sisteminin işleyişinde din görevlilerin, özellikle de kadı'nın oynadığı roldür.

Yukarıda tımarları sınıflandırırken hizmet cinsine göre yapılan sınıflamada tımarların sivil tımarlar ve askerî tımarlar şeklinde ikiye ayrıldığını görmüştük. Sivil tımarların sosyal hayatla ilişkin görevlilere, manevî hayatla ilişkin görevlilere ve diğer çeşitli görevlere tahsis edilen tımarlardan ibaret olduğunu da belirtmiştik. Bu sınıflandırma içerisinde dinî bürokrasiye mensup kadı, imam, müezzin ve benzeri görevlilere de tımarların tahsis edildiğini görmekteyiz. Tımarlar sadece askerî-idarî kurumlarda görevli süvarilere ve süvari olmayanlara verilmiş değildir. Asesbaşılara, muhtesiblere, kadınlara ve bunlara benzer diğer sivil görevlilere de tımarlar verilmiştir.

Kadınlara tevcih edilen tımarlarla ilgili olarak iki ayrı uygulama gerçekleşmiştir. Uygulamanın ilk şekli; bazı tımarların kadılıklara verilmiş olmasıdır. Yani, tımar kadıya değil kadılık örgütlerine verilmiş ve o anda kadılık yapan kişinin tasarruf etmesi sağlanmıştır. Tımar kadının şahsına değil kadılık örgütüne bağlı kaldığından ka-

24 Osmanlı reâyâsının kategorileştirilmesi için bkz. Timur, a.g.e., s. 160-173.

25 Bkz. İnalçık, a.g.e., s. 31-33; Raiyyetin yükümlülüklerin sancak kanunlarında gösterildiğine dair bir örnek için bkz. Nagy, Gyula K.; *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri*, Ankara 1971, s. 1-6.

26 Bkz. Barkan, a.g.m., İ.A., 12/1, s. 307. Çiftçinin göçürülmesi ile ilgili çeşitli fetvâlar vardır: "Mesele: Sipahinin raiyyeti karyesinden vatani terkedip başka bir karyede mütemekkin olsa on yıl geçmeden sipahi (reayasani) bulup eski karyesine iletmeğe kadir olur mu?

Cevap: OLUR." (Mehmet Bahai). Bu fetva on yıl geçmeden çiftini terkederek başka yere giden reayanın eski yerine göçürülebileceğini tecviz etmektedir. (Bkz. Albayrak, S.; *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İstanbul, tarihsiz, s. 209-210.)

dının görevden ayrılması, başka bir yere nakl olması durumunda kendi tasarrufundan çıkar ve bu makama gelen yeni kadı tarafından kullanılmaya başlanırdı. Arnavid sancağı defterinde 84 numara ile kayıtlı Timâr-ı Kâdî-i Kanina'da şu kayıt bulunmaktadır: "Bundan önden (اوکوپین) gelen kadılar tasarruf ederlermiş", yine aynı defterde 190 numaralı Timâr-ı Kâdî-i Belgrad kaydında da "bundan önden kadı olanlar yeyugelmiş..." ifadesi bulunmaktadır²⁷ ki, bu tarihi belgeler bize bazı timarların kadılık örgütüne bağlı olarak tevcih edildiklerini ve o makamda bulunan kişilerce tasarruf edildiğini göstermektedir.

Kadırlara timar tevcihi ile ilgili ikinci uygulama, bazı timarların kişisel olarak kadılara verilmiş olmasıdır. Yukarıda sözünü ettiğimiz Arnavid sancağı defterinde muhtelif timar kayıtlarında kadı olan kişilere timar tevcih edildiğini görmekteyiz²⁸. Kadılara tevcih edilen timarlarla ilgili bir hususa dikkat çekmeliyiz; bir timarın kadı tarafından elde bulundurulması her zaman askerî sorumluluklara bağlanmış değildir. Bazı durumlarda timar sahibi kadı, kişisel askerî sorumluluklardan muaf tutulmuştur ama sefere başka savaşçılar yollamak şeklinde bir sorumluluğu vardır. Bazı durumlarda ise, bir timarlı sipahi gibi, sefere timar sahibi kadı kendisi gitmek zorunda kalabiliyordu²⁹. Meselâ, yukarıda belirtilen 84 no'lu Timâr-ı Kâdî-i Kanina'da, herhangi bir askerî sorumluluk kaydına raslamıyoruz. Bu durumda Kanina kadısının askerî sorumluluğunun bulunmadığı söylenebilir. 190 No'lu Timâr-Kâdî-i Belgrad kaydında ise "cebelü-1" kaydına raslamaktayız ki, bu Belgrad kadısının askerî sorumluluğunun bulunduğunu, sefere bir savaşçı göndermekle yükümlü olduğunu göstermektedir. Yine 241 No'lu Timâr-i Yenice kale kaydında, hiçbir askerî sorumluluk belirtilmezken 287 no'lu Timâr-i Kâdî-i Akçahisar kaydında "oğlan" sorumluluğunun bulunduğuna raslamaktayız. Bu örnekler timar sahibi kadıların, bazısının askerî herhangi bir sorumluluğu bulunmadığını, bazısının ise çeşitli askerî sorumlulukları bulunduğunu göstermektedir. Askerî yönetimle daha çok ilgili olan timar sisteminin bu uygulamasının anlaşılmasında yardımcıdır.

Dini örgütlenme içinde yer alan kadılara timarlar verildiği gibi daha alt seviyedeki din adamlarına; iman, müezzin gibi görevlilere de timarlar verilmiştir. Arnavid Sancağı Defteri'nde konu ile ilgili çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. 145 No'lu Timar'da "bu köy iman ilyas elinde idi, fevt olmuş şimdiki halde yarusi büyük oğlu Muhammedî'ye..." kaydı vardır. 148 No'lu timarda "Timâr-ı Angeles (انگلس) merhum Sultan zamanında Metropolit (مشره پوليد) yermiş. Sultanımız zamanında kal'a imamına vermişler..." kaydına raslamaktayız. 83 No'lu timarda da "bu korpişte adlu köyden sancak-beğleri marifetiyle imam muslihiddin altı ev hisse yermiş..." kaydı vardır. Bu kayıtlar imamlara da timar tevcih edildiğini göstermektedir. İmamların dışında birer din görevlisi olan hatib, müezzin gibi kişilere de timarlar verilmiştir. Özellikle şehzadelerin eğitimi ile ilgilenen lalalara ve padişah hocalarına geniş miktarda timarlar verildiği bilinmektedir³⁰.

27 Bkz. İnalçık, a.g.e., s. 38 ve 70.

28 Arnavid Sancağı Defterinde 14, 26, 56, 84, 103, 110, 118, 131, 155, 190 ve 287 nolu timarların kadılara tevcih edildiği görülmüyor (Bkz. İnalçık, a.g.e., muhtelif sayfalar).

29 Beldiceanu, a.g.e., s. 34-36.

30 Bkz. Beldiceanu, a.g.e., s. 37-42.

Timarların sadece müslüman din görevlilerine değil hıristiyan din görevlilerine de verildiği, piskoposlarla metropolitlerin timarlardan tasarruf ettiklerini de belirtim³¹.

Din bürokrasisi mensupları, timar tevcihlerinden yararlanırlarken timar sisteminin işleyişinde de önemli işlevler görmüşlerdir. Ulemeden gelen kadılar, timarların tahrirlerinde en güvenilir kişiler olarak görev almışlardır. Osmanlı Devleti'nde bir yer fethedildiğinde oranın tahriri yapıldı. Tahrir görevi, rüşvet ve suistimallere oldukça müsait bir görev olduğundan bu görev en güvenilir kişilere verildi. Tahrirle görevlendirilen "emin"ler, ilgili bölgeye giderler ve devlet adına her türlü gelir kaynağını tesbit ve tevzii ederlerdi. Böylesine etkin ve önemli iş için genellikle nüfuzlu beyler ve kadılar görevlendirilmiştir. XV. yüzyılda Rumeli'nin tahriri işinde genellikle ümeradan kişiler görevlendirilmekle birlikte kadılar da "emin"lere yardımcı rolünde bulunuyorlardı³². Timar tahrirlerinde kadılara görev verildiğinden, dinin timar kurumunun işlemede belli bir etkinliği bulunduğu söylenebilir.

Timar sisteminin işlemede kadılara düşen bir diğer görev de sistemin işleyişini denetleme ve herkesin kanunlar dahilinde hareket etmesini sağlamadır. Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi timar sahibi ile raiyyet arasındaki ilişkiler sorumluluklar ve ödevler sancak kanunnâmelerinde belirtilmiştir. Raiyyetin sipahiye ödemek zorunda olduğu dinî ve örfî resim ve vergiler, raiyyetlik resûmu, angarya vb. sorumluluklar kanunnâmelerde tasrih edilmiştir. Teorik olarak sipahinin kanunnâmede bulunmayan herhangi bir şeyi reâyâdan talep etmesi mümkün değildir. Sipahi-raiyyet ilişkilerini denetliyen kadı ve merkezdeki Divan-ı Hümayun örgütleridir. Raiyyetin merkeze ilettiği şikâyetlerde teftiş görevinin kadılara verildiğini de belirtmeliyiz³³. Yine dinî bürokrasi mensubu olan müftüler de sipahi-raiyyet ilişkilerindeki sorunlarla ilgili verdikleri fetvâlarla timar sisteminin işlemede katkıda bulduklarını söylemek gerekir. böylece Dinî örgütlenmenin, daha doğrusu dinî bürokrasinin timar sisteminin işlemede önemli görevleri bulunduğu ve kadırsız bir timar sisteminin düşünülmeeyeceği ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak, Osmanlı yönetiminin en önemli kurumlarından biri olan idarî, askerî, malî ve siyâsî işlevleri bulunan timar kurumunun oluşmasında, işlemede ve denetlenmesinde din bürokrasisinin önemli işlevler gördüğünü söyleyebiliriz. Daha çok kapıkulu mensuplarına verilen timarlardan dinî bürokrasi mensuplarının da istifade ettikleri, kimisinin askerî sorumluluğu bulunduğu halde kimisinin askerî sorumluluğu olmadığı anlaşılmış oluyor. Timar sistemine kul bürokrasisinin ege-men olduğu söylenebilirse de denetimin dinî bürokrasinin elinde olduğu unutulma-

31 Arnavid Sancağı Defterinde 100, 270, 122 ve 299 nolu timarların hıristiyan din görevlilerine ait olduğunu görüyoruz (Bkz. İnalçık, a.g.e., s. muhtelif sayfalar).

32 Timar tahrirleri için bkz. İnalçık, a.g.e., "Giriş" in tümü.

33 "Kadı teftişede, göze ma'lum olduktan sonra ki gereği gibi hakkında gele, ta ki bir kimesine daha eyle etmeye". (İnalçık, Halil ve Anhegger, Robert, yayınları); *Kanunnâme-i Sultan-i Ber Müceb-i Örf-i Osmani: II. Mehmed ve II. Beyazid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kanunnâmeler*, Ankara, 1956, s. 42.

malıdır. Osmanlı siyasi-idarî sisteminin en belirgin özelliği olan dinî güçler ile sivil güçlerin birbirini dengelemeleri durumunun timar sisteminde de görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Din bürokrasisi timar sisteminin hem işlemlerini denetlemekte hem de ondan kapıkulları gibi yararlanmaktadır.

KAYNAKLAR

- Albayrak, Sadık; *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İst., tarihsiz.
- Barkan, Ömer Lütfi; "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 12/1, İstanbul.
- Beldiceanu, Nicoara; *XIV Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar*, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1985.
- Düzdağ, M. Ertuğrul; *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972.
- İnalcık, Halil ve Anhegger, Robert (Yayımlayanlar); *Kanunnâme-i Sultan-i Ber Müceb-i Örf-i Osmani*, Ankara, 1956.
- İnalcık, Halil; *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, Ankara, 1954.
- Karpat, Kemal H.; "The Stages of Ottoman History: A Structural Comparative Approach", *The Ottoman State and Its Place in the World History*, içinde Ed. by. Kemal H. Karpat, Leiden, 1974.
- Köprülü, Fuat; *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, 1981.
- Köprülü, Fuat, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1984.
- Nagy, Gyula K.; *Kanunî Devri Budin Tahrir Defteri*, Ankara, 1971.
- Ortaylı, İlber; *Türk İdare Tarihi*, Ankara, 1979.
- Shaw, Stanford; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Birinci Cilt, Türkçesi: Mehmet Harmanlı, İstanbul, 1982.
- Timur, Taner; *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara, 1979.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı; "Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hâkânî", *Bellekten*, 15 (59), Temmuz-1951.
- Yücel, Yaşar; "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Bellekten*, 38 (152), Ekim-1974.